

POLÁNYI KÁROLY A VASFÜGGÖNYÖN INNEN ÉS TÚL

KÖZPOLITIKAI ÉS REZSIMCIKLUSOK PIACI KAPITALISTA
ÉS SZOVJET TÍPUSÚ TÁRSADALMAKBAN

BEVEZETŐ HELYETT: CIKLUSOK ÉS VONALAK AZ ANTIKVITÁSTÓL A MODERNITÁSIG

Arató e számban közölt tanulmányában részletesen reflektál arra a kérdésre, hogy a kapitalizmus és az alkotmányos demokrácia közötti, feszültségekkel terhelt viszony miképp teszi ismét aktuálissá a politikai ciklus ókorból ránk hagyományozott fogalmát.¹ Bár a ciklikusság gondolata a természet ciklusaira épülő pogány kozmológiából ered, már egyes ókori politikai gondolkodóknál is jelen vannak az empirikusan megfigyelt politikai rezsimciklusokat megmagyarázni hivatott ok-okozati hipotézisek. Arisztotelész² például gazdagok és szegények antagonisztikus viszonyából vezeti le egyes berendezkedések instabilitását, míg Polibiusznál³ a generációváltás a ciklikusság meghatározó mozgatórugója. Az ókori ciklikus elképzeléseket idővel részben háttérbe szorította a keresztény teológia végítélet felé tartó időfelfogásáról mintázott lineáris politikai fejlődés fogalma, bár a ciklus helyenként továbbra is feltűnik, egyebek mellett Machiavellinél⁴ és Marx egyes írásaiban.⁵ A többé-kevésbé lineáris társadalmi fejlődésbe vetett hitet a felvilágosodásnak mind liberális, mind szocialista örökösei nagyrészt magukévá tették. A progresszív linearitás archetipikus képviselői Hegel⁶ és Marx,⁷ akik szerint a történelem az emberi szabadság realizálása felé tendál.

A 19. és különösen a 20. század tapasztalatai komoly kihívást jelentettek a lineáris fejlődés elképzelése számára. Az ekkor megfigyelt, helyenként tömeggyilkos orgiákban kicsúcsosodó autoriter fordulatok nem csupán a rezsimciklus ókori koncepciójának felelevenítését tették szükségessé, hanem egyes ok-okozati magyarázatot kereső gondolkodók figyelmét ráirányították a demokrácia és a kapitalizmus összetett viszonyára is. Bár Marx nem vetette el hosszabb távon lineáris fejlődésképét, a „III. Napóleon” pucs-

csára reflektáló esszéjében⁸ felsejlik egyfajta ciklikus dinamika. A polgári társadalom itt már nem egy stabilan a kapitalizmus és a parlamentarizmus frigyén nyugvó viszonyrendszerként jelenik meg, hanem a parlamentarizmus és az autokrácia között oszcilláló és belső feszültségektől terhelt konstellációként. Marxnál tehát feltűnik a ciklikusság gondolata, még ha ezt a ciklust nála előbb-utóbb a proletariátus győzelme nyomán beköszöntő egyetemes emberi felszabadulás váltja is fel. A polgári társadalmak autoriter fordulatai nála azzal magyarázhatók, hogy amennyiben a parlamenti képviselethez jutott kizsákmányolt rétegek a választójog által nyert hatalmukat arra használják, hogy helyzetüket a termelőeszközöket

birtokló osztály kárára javítsák, a burzsoázia hajlandó ideiglenesen „feladni a koronát, hogy mentse a pénztárcát”, azaz egy autokrata hatalomba segítségével lemond a politikai hatalomról a gazdasági hatalom megtartásáért cserébe.

Vajda Mihály Marxra építő tanulmánya⁹ szerint a „bonapartizmustézis” a fasizmus felemelkedése mögött húzódó dinamikára is magyarázatul szolgál.

Egy másik meghatározó kritikai gondolkodó, akinél a ciklus fogalma kulcsszerepet kap, nem más, mint a 20. század viszonyainak és tragédiáinak gazdasági eredetét feltáró Polányi Károly. Polányi szerint a modern társadalmakban egy sajátos, kommodifikáció és dekommodifikáció között oszcilláló inga mozgása figyelhető meg. Polányinál az önszabályozó piac utópiáját hajszóliberális piacossító mozgás előbb-utóbb aláássa a fenntartható társadalmi lét háttértételeit, és így szükségképpen életre hívja a társadalom önvédelmére hivatott ellenmozgást. Az ellenmozgás ugyanakkor maga sem problémamentes, ugyanis idővel akadályt gördít a termelékenység elé, és így újabb piacossító hullámot hív életre. A társadalom önvédelme Polányinál nemcsak az „ördögi malmom” pusztító mozgásának kitett népcsoportok védelmére irányuló állami közpolitikákat foglalja magá-

POLÁNYI SZERINT A MODERN
TÁRSADALMAKBAN EGY SA-
JÁTOS, KOMMODIFIKÁCIÓ ÉS
DEKOMMODIFIKÁCIÓ KÖZÖTT
OSZCILLÁLÓ INGA MOZGÁSA
FIGYELHETŐ MEG

ban, hanem az olyan totális kommodifikációnak ellentartó aktorokat is, mint például a szakszervezetek. Polányi ingája *A nagy átalakulás* 1944-es publikációja óta eltelt szakaszban sem állt egy helyben. A nyugati jóléti rendszerek válsága és neoliberális leépítése, majd a 2008-as gazdasági világválság után kibontakozó, társadalmi önvédelmet célzó jobb- és baloldali mozgalmakban a Polányi által leírtakhoz felettébb hasonló dinamika rajzolódik ki. Ennek az ingamozgásnak a dinamikája bár a piacot, illetve a társadalmi önvédelmet priorizáló közpolitikai ciklusokat ír le, Polányi arra figyelmeztet, hogy e közpolitikai ciklusok bizonyos körülmények között rezsimekké válnak. A Weimari Köztársaságban például a munkások és az elit felől érkező ellentétes nyomás holtpontra juttatta a társadalmat, melyből Polányi szerint a kapitalizmus autoriter körülmények között végrehajtott reformja volt az egyik lehetséges kiút.¹⁰

Marx „III. Napóleon” felemelkedése kapcsán jegyzi meg, hogy Hegelnek ugyan igaza volt abban, hogy minden nagy világtörténelmi tény és személy kétszer lép színre, de elfelejtette hozzátenni, hogy először tragédiaként, másodszor viszont bohózatként.¹¹ Nincs ez máshogy a fentebb tárgyalt lineáris fejlődés koncepciójával sem. A „demokratizálódás harmadik hulláma”¹² után a liberális demokrácia és a piacgazdaság kombinációja nemcsak egyetemes kíváncsiaként jelent meg sokak szemében, hanem egyesek egyenesen az emberi fejlődés végkifejletét látták benne.¹³ A 21. század első évtizedei csattanós választ adtak a lineáris koncepciót feltámasztó „liberális hübrisznek”. Tamás Gáspár Miklós már az ezredfordulón felhívta a figyelmet a posztfasizmus¹⁴ térnyerésére, Giorgio Agamben¹⁵ pedig a „terror elleni háború” kontextusában figyelmeztetett a Carl Schmitt-i¹⁶ értelemben vett „kivételes állapot” általános normalizálására. A 2008-as gazdasági válságot követően egymást követték az alkotmányos demokráciák destabilizálásával fenyegető populistá fordulatok.¹⁷ Magyarország az elsők között volt ebben, de pár évvel lemaradva követte India, Lengyelország, a Fülöp-szigetek és Brazília is. Ez a hullám eleinte a világ gazdaság periferiáján és félperiferiáján lévő fiatal demokráciák gyermekbetegségének tűnhetett; a Brexit-népszavazással és Trump megválasztásával azonban begyűrűzött a világ legrégebbi és legstabilabbnak tartott demokráciáiba is. Idővel a fősodorba tartozó megfigyelők is felfigyeltek a trendre: mind a Freedom House,¹⁸ mind a V-Dem¹⁹ a demokrácia globális hanyatlásáról ír a 2020-as években közzétett jelentése-

iben. E körülmények között érthető és indokolt, ha a figyelem ismét a ciklikus koncepciókra irányul.

Talán nincs még egy régió, ahol a kapitalizmus és a demokrácia közötti, Marx, Polányi, Vajda, Crouch és Arató²⁰ által felvázolt dinamikák működését olyan közelről, szinte laboratóriumi körülmények között lehetne szemügyre venni, mint a sztálinizmus és posztsztálinizmus évtizedei után a neoliberalizmus

kísérleti terepévé vált kelet-közép-európai térségben. Nem meglepő az sem, hogy éppen abban a térségben bizonyultak különösen sebezhetőnek a fiatal demokráciák, ahol az állam jóléti funkciói az ismert esetek közül a legdrasztikusabban épültek le a szovjet típusú rendszerek bukását követő évtizedekben. Jelen tanulmány témája

azonban nem elsősorban az 1989 utáni, sokunk számára túl ismerős autokratikus szakasz, hanem az átmenetet megelőző rezsimekre jellemző sajátos ciklikus dinamika. A térség és benne Magyarország jelenlegi helyzete szempontjából ez a téma azért releváns, mert ezeknek a dinamikáknak meghatározó hatásuk lehetett az átmenet mikéntjére és azokra a politikai döntésekre, melyek később az Arató által felvázolt dinamikába torkollottak.

Ez a szöveg arra a kérdésre kíván reflektálni, hogy a Polányi Károly által azonosított „ingamozgás” mennyiben jellemző az úgynevezett szovjet típusú társadalmakra. A volt keleti blokk országaiban határon lévő rezsimek öndefiníciójuk szerint meghaladták azokat a viszonyokat, melyek a Marx és Polányi által tárgyalt ciklusokhoz vezetnek. A gyakorlatban azonban ugyanúgy, ha nem még inkább jellemzőek voltak rájuk a helyenként rezsimekké váló fenyegető közpolitikai ciklusok, mint piacgazdaságra építő konkurensaikre. A szovjet típusú társadalom²¹ kifejezés használata itt nem esetleges. Abban a kérdésben ugyanis, hogy ezek a berendezkedések történetesen szocialistának tekinthetők-e, nem szükséges állást foglalni a fenti felvetés megtárgyalásához. Ami a Szovjetuniót és a szatellitállamait illeti, a szocialista jelző használatát sokan, különösen a marxista humanizmus elméletalkotói kétségbe vonták.²² Szerintük ezek a rendszerek magukon hordozták a kapitalizmus Marx által kritizált attribútumait, mint például az elidegenedést, az árutermelést és a kizsákmányoló osztályviszonyokat. Tagadhatatlan ugyanakkor, hogy ezek a berendezkedések jelentős mértékben eltértek a kapitalizmus azon formáitól, melyeket vizsgálva Polányi ciklikus dinamikát vázolt fel.²³ A most tárgyalt kérdés szempontjából lényegtelen, hogy Trockijjal vagy Tamás Gáspár Miklós-

sal²⁴ értünk-e egyet a szovjetrendszer szocialista vagy monopolkapitalista mivoltát illetően, hiszen az a dinamika, amely a jelen értekezés tárgyát képezi, a piaci mechanizmusok viszonylagos hiányára és a túlzott gazdasági centralizációra vezethető vissza.

REFORM ÉS VISSZARENDEZŐDÉS CIKLUSAI SZOVJET TÍPUSÚ TÁRSADALMAKBAN

A szovjet típusú berendezkedés bizonyos sajátosságai, nevezetesen a centralizált tervgazdaság és a piaci mechanizmusok viszonylagos hiánya egy specifikus dinamikához vezetett. A szovjet típusú ciklikus dinamika esetében alapvetően reform- és visszarendeződés-ciklusok figyelhetők meg, így itt közpolitikai ciklusokról beszélhetünk még akkor is, ha ezek a ciklusok a rezsim destabilizációjával fenyegetnek.²⁵ E ciklusok feltételezhető oka a szovjet típusú tervutasításos gazdaság objektív sikertelensége és a növekvő jólét kívánalma közötti antagonizmus. Ennek az antagonizmusnak a következményei a gazdasági és helyenként politikai reformok és visszarendeződések ciklusai, amelyek rendre a rezsim összeomlásával fenyegetnek. A szovjet típusú közpolitikai ciklusok rendszerint az alábbi fázisokban²⁶ figyelhetők meg:

1. A rezsim erőszakos kollektivizálásba kezd, és tervutasításos gazdálkodást erőltet a társadalomra.

2. A központosított tervutasításos rendszer hatékonyságának hiánya jóléti deficitet és egyéb társadalmi patológiákat teremt. A gazdasági sikertelenség és a rendszer fenntartásához szükséges represszió okozta elégedetlenség a párton belüli reformerek pozíciójának kedvez. A rezsim részleges piaci mechanizmusokat vagy piaci mechanizmusokat szimuláló gazdasági reformokat vezet be, és helyenként nagyobb teret kap a személyes, politikai és kulturális szabadság is.

3. A reformok népszerűségének hatására mind a párton belüli reformerek, mind a rezsim ellenfelei felbátorodnak, és további reformokat követelnek, ezek a reformok ugyanakkor már a rezsim gazdasági és politikai hegemoniáját veszélyeztetnék. A hatalmi apparátus tagjait komoly személyes érdek fűzi a rezsim fenntartásához, nemcsak elitpozícióik megtartása, hanem a rezsim érdekében esetlegesen elkövetett bűntettek miatti felelősségre vonás elkerülése végett is.

4. A reformok politikai okokból megtorpannak, vagy eltörlik őket. A *status quo ante* visszaállítása időnként erőszakos eszközöket igényel, különösen ha a reformok a rezsim szempontjából túl messzire mentek.

Bár a Polányi által leírt ellenmozgást a társadalom széles rétegei követelik, és nem elsősorban a politikai csúcsvezetés kezdeményezi őket, figyelemre méltó, hogy a mozgás iránya mind Polányinál, mind a keleti blokk országaiban megfigyelhető ingamozgás esetében a piaci és nem piaci mechanizmusok között váltakozik, még ha az utóbbi esetben ez a piac szinte teljes hiánya és minimális tolerálása közötti mozgásra korlátozódik is. Az alábbi két rövid illusztratív esettanulmány e dinamika konkrét lépéseit taglalja a Szovjetunió és a Magyar Népköztársaság példáján.

KÖZPOLITIKAI ÉS REZSIMCIKLUSOK A SZOVJETUNIÓBAN ÉS A MAGYAR NÉPKÖZTÁRSASÁGBAN

A *Szovjetunió* esetében a fent említett ciklus többször is megismétlődik.²⁷ Az októberi forradalmat követő évben a bolsevikok bevezetik a hadikommunizmust, ami hozzájárul ugyan a polgárháborúban aratott győzelemhez, de komoly

gazdasági nehézségeket is okoz. Az eleve ideiglenesnek szánt hadikommunizmus a polgárháború után tarthatatlanná válik. Lenin 1921-ben „új gazdaságpolitika” címszó alatt piaci mechanizmusokra támaszkodó reformokat vezet be.

A terv értelmi szerzője, Buharin odáig megy, hogy „Gazdagodjatok!” jelszóval nyíltan ösztönzi a parasztok körében a vállalkozói szemlélet meghonosítását.

Sztálin felemelkedésével ez a reformkísérlet véget ér. Sztálin felfüggeszti az új gazdaságpolitika (NEP) főbb elemeit, és a reformokat támogató Buharint eltávolítják a vezetésből, majd évekkel később kivégzik. 1928-ban bejelentik az első ötéves tervet. Sztálin vezetése alatt sok millió emberéletet követelő erőszakos kollektivizálás és iparosítás megy végbe. A tervutasításos iparosítás komoly terhet jelent a lakosságnak, és több helyen tömeges éhínséghez vezet. Sztálin 1953-as halála után részleges reformokat vezetnek be. Egy ideig a reformerek és a keményvonalasok közötti erőviszonyok ingatagnak bizonyulnak, ami kihat a szatellitországok reformciklusaira is. Hruscsov gazdasági és politikai reformokat vezet be,

beleértve a termelés részleges decentralizálását, a személyi kultusz megszüntetését és a cenzúra enyhítését. Hruscsov bukása után Brezsnyev vezetése alatt a reformfolyamat megtorpan, és a reformok egy részét eltörlik. A szovjet gazdaság szinte stagnálni kezd a '70-es években. Andropov kísérletet tesz ugyan a rendszer részleges reformjára, de halála után Csernyenkóval rövid időre visszatér a brezsnyevi reformellenes vonal. A '80-as években

végül Gorbacsov gazdasági és politikai reformjai minden eddiginél továbbmentek. Bár korábban voltak hasonló törekvések a szatellit-államokban, a szovjet beavatkozás minden esetben erőszakosan megállította őket. Gorbacsov esetében erre nincs mód, így a közpolitikai ciklus végül rezsimciklusba torkollik. A reformciklus a rezsim és a szovjet állam összeomlásához vezet. A legnagyobb utódállamban, Oroszországban a neoliberális „sokkterápia” komoly terhet jelent a lakosságnak.²⁸ Zuhan a születéskor várható élettartam, és a cári idők óta nem látott mértéket öltenek a gazdasági egyenlőtlenségek. A demokratikus átmenet elmarad, és idővel a Jelcin-évek részleges politikai pluralizmusát is Putyin nyílt autokráciája váltja fel.²⁹

A Magyar Népköztársaságban³⁰ a Rákosi-korszakban erőszakos kollektivizálást és központosított tervutasításos gazdálkodást vezetnek be az ehhez szükséges totalitárius hatalomgyakorlás megszilárdításával együtt, ami komoly terhet jelent a lakosságnak. Sztálin halála után Magyarországon is lehetőség nyílik reformokra, Nagy Imre reformjai kifejezetten népszerűek. Az „új szakasz” részleges türelmet hirdet a magángazdasággal szemben, különösen az agráriumban. A keményvonalasok 1955-ben egy időre visszatérnek a hatalomba, ami a reformok megtorpanásához vezet. A két tábor közötti feszültség végül az 1956-os forradalomba torkollik. A szovjet invázió megakadályozza a messzire menő gazdasági és politikai reformokat, és eltiporja a radikális gazdasági demokrácia helyi kísérleteit, vagyis a munkástanácsokat. Kádár uralma politikai terrorral és a reformok részleges eltörlésével kezdődik, de a terror idővel enyhül, és újabb reformfolyamat bontakozik ki. Az 1960-as években, részben a korábban Nagy Imre reformjain dolgozó szakértők bevonásával, bevezetik az „új gazdasági mechanizmust”, továbbá enyhül a represszió, és politikai amnesztiát hirdetnek. 1968-ban egy hasonló liberalizáló reformfolyamat rezsimciklussal fenyeget Csehszlovákiában, de a Varsói Szerződés, azon belül Magyarország katonai beavatkozása ezt megakadályozza. A prágai tavasz megijeszti a keményvonalasokat mind Moszkvában,

mind Budapesten. Brezsnyev felszólítja Kádárt a reformok megállítására, és a reformereket 1974-ben kisorsítják. Az olajválságok okozta külső sokk és a gazdaság belső okokra visszavezethető sikertelensége következtében a szociális kiadások finanszírozása egyre nehezebbé válik. 1983-ban Magyarország belép a Nemzetközi Valutaalapba (IMF), és hitelt vesz fel. A magánszektor egyre inkább tolerálják, és a

politikai elnyomás is enyhül, ami teret enged a civil társadalom új formációinak, majd a politikai ellenzék megszervezésének is. A reformciklus itt végül rezsimciklusba torkollik, és tárgyalásos úton végbemenő rezsimváltáshoz vezet. A piacgazdaságba és az alkotmányos demokráciába való átmenet nem zökkenőmentes. A kilencvenes évekre rég nem látott mértéket ölt az általános létbizonytalanság, a gazdasági egyenlőtlenségek, valamint a különösen a roma szegregátumokat sújtó mélyszegénység. A felgyülemelő társadalmi feszültségek a jobboldali populizmus megerősödéséhez vezetnek.³¹ Az alkotmányos demokrácia és a piacgazdaság frigyén nyugvó két évtizedes kísérlet végül egy jobboldali populista alkotmányos forradalomba torkollik, melynek eredményeképp létrejön egy választási úton nehezen leváltható hibrid rezsim.

A fentiekhez hasonló dinamikák voltak megfigyelhetők más szovjet típusú társadalmakban, mint például Lengyelországban és Csehszlovákiában is.³² Az imént amellett érveltem, hogy a szovjet típusú tervutasításos gazdálkodás is hasonló ciklikus dinamikához vezet, mint a Polányi Károly által felvázolt ingamozgás. A kettőben közös vonás, hogy a fennálló gazdasági rendszer okozta társadalmi patológiák aláássák a fennálló politikai berendezkedést. A fenti összehasonlítás nyilvánvaló korlátja az, hogy kétséges, kezelhetünk-e egyáltalán minden szovjet típusú társadalmat külön esetként, amennyiben a Szovjetunió belső folyamatai komoly hatással voltak a szovjet típusú országok belső folyamataira. Jogosan merül fel a kérdés, hogy a Szovjetunió, Csehszlovákia, Lengyelország és Magyarország eseteiben négy külön esetről beszélhetünk-e, vagy érdemes-e inkább az egész Szovjetunió befolyása alatt álló térséget egy esetként kezelni. E korlát túllépése érdekében érdemes lenne bevonni a vizsgálatba a Szovjetuniótól politikai szempontból független tervutasításos rendszereket, mint például Jugoszláviát, Kínát vagy Vietnámot is, erre azonban most terjedelmi okokból nincs mód. Létezik ugyanakkor egy szovjet típusúnak nevezhető ország, ahol a fent felvázolt ciklikus dinamikát máshogy oldották fel, és ezért mindenképp említést érdemel, ez pedig a Kínai Népköztársaság.

GAZDASÁGI ÁTMENET POLITIKAI ÁTMENET NÉLKÜL: A KÍNAI NÉPKÖZTÁRSASÁG ÉS MÁS AUTORITER KAPITALISTA MODELLEK

Marx, Polányi, Crouch és Arató arra jutottak, hogy a kapitalizmus és a demokrácia közötti komplex és részben antagonisztikus viszony hozzájárul az alkotmányos demokráciák sebezhetőségéhez, ami destabilizáló ciklusokat vagy parabolákat eredményez.³³ Jelen szöveg hasonló ciklikus dinamikát vázolt fel a volt keleti blokk országokban, szemléltetve, hogy a piaci mechanizmusok hiánya önmagában nem tudja megszüntetni a ciklikus destabilizáció eshetőségét. Van azonban egy ország, amely a fent tárgyalt problémát olyan eszközökkel oldotta fel, amelyekről elképzelhető, hogy mind a Polányi, Marx és Arató által felvázolt ciklusokra, mind a Kornai által tárgyalt ellentmondásra³⁴ valamiféle választ kínál. Kína jelentősége abban rejlik, hogy radikálisan elválnak benne a politikai és a gazdasági reformtörekvések. Kína a piacgazdaságba való átmenetet a Szovjetunióval és szatellitállamaival szemben az azonnali sokkterápiát elkerülve, fokozatosan hajtotta végre, miközben az állampárt politikai monopóliumát brutális represszióval biztosította.³⁵ Az autoriter berendezkedés elég politikai hatalommal rendelkezett ahhoz, hogy a reformok következtében elkerülhetetlenül megjelenő társadalmi feszültségeket hatékonyan menedzselje. A politikai átmenetet megelőző gazdasági átmenet eredményeképp Kína továbbra is pártállami diktatúra; de olyan diktatúra, amely elmondhatja magáról, hogy sok száz millió polgárát emelte ki a szegénységből, és az Egyesült Államokkal versengő szuperhatalommá vált.

A „fasiszta megoldás” annyiban hasonlatos a dengista reform³⁶ végkifejletéhez, hogy mindkét esetben autoriter berendezkedéssel párosul a részben piaci alapokon és magántulajdonon nyugvó kapitalista gazdaság. A faszizmus ugyan nem tudta elkerülni a közpolitikai ciklusokat, ezek azonban nem vezettek rezsimeciklushoz. Az Ibéria-félszigetet leszámítva a rezsimek bukását a fasiszta országok katonai veresége okozta. Elképzelhető, hogy amennyiben a fasiszta vagy egyéb autoriter kapitalista rezsimek tartózkodnak önpusztító háborúk kirobbantásától, viszonylag sok eszközzel rendelkeznek ahhoz, hogy a piaci folyamatok és a társadalom önvédelme közötti feszültségből következő közpolitikai ciklusokat kezelni tudják. A jóléti intézkedések, az újraelosztás és a

gazdasági reformok mellett ugyanis a durva represszió eszközei is a rendelkezésükre állnak.

A kínai típusú megoldás ugyan nem szünteti meg a Polányi által tárgyalt ciklikus dinamikát, ugyanakkor kérdés, hogy a kapitalista dinamikák okozta társadalmi destabilizáció az autokráciákra vagy a demokráciákra veszélyesebb-e. Amennyiben egy autoriter berendezkedésnek több eszköz áll a rendelkezésére a Polányi által tárgyalt ciklus következményeinek kezelésére, az nem sok jót sejtet a demokrácia jövőjét illetően. Az empirikus kérdés itt az, hogy a ciklikusan megújuló társadalmi feszültségek következtében a demokráciák vesznek-e nagyobb eséllyel autoriter fordulatot, vagy az autokráciák demokratikus fordulatot. Amennyiben az előbbi igaz, akkor számolni kell azzal, hogy bár sokan helyes normatív okokból alkotmányos demokráciában akarnak élni, komoly esély van rá, hogy a pár éve még globális normaként, sőt Fukuyama által a történelmi fejlődés végkifejleteként prezentált alkotmányos demokrácia idővel tartósan a világ lakosságának elenyésző hányadát magába foglaló zárványokba szorul vissza.³⁷

SZOCIÁLDEMOKRÁCIA: LÉNYEGI VAGY MÉRTÉKBELI KÜLÖNBSÉG

Arató³⁸ e számban megjelent tanulmányában különbséget tesz a szociáldemokrácia és a baloldali populizmus között, és míg az utóbbit annak fiskális felelőtlensége és autoriter potenciálja miatt problematikusnak találja, az előbbi bizonyos, kortárs viszonyokra szabott formáit a populizmushoz köthető autoriter ciklusok potenciális ellenszereként tünteti fel. A kapitalizmus és a demokrácia ellentmondásait enyhítő jóléti állam Polányi és Vajda írásaiban is feltűnik mint realisztikus alternatíva, amely képes elhárítani egy „fasiszta szituációban” rejlő veszélyt.³⁹ A harmincas években mind az Egyesült Államok, mind Németország a gazdaság feletti állami bábáskodás segítségével mászott ki a nagy világválság okozta társadalmi válságegyüttesből, részben hasonló közpolitikai eszközök használatával. Roosevelttal ugyanakkor demokratikus keretek között hajtott végre az amerikai kapitalizmus humanizálását célzó mélyreható reformokat. Bár semmi kétség nem férhet hozzá, hogy a kapitalizmus okozta társadalmi patológiákra és destabilizációs folyamatokra a szociáldemokrata válasz normatív okokból preferálandóbb a bonapartista, populist vagy fasiszta stabilizációs stratégiával szem-

ben, kérdéses, hogy maga a szociáldemokrácia immunissá teszi-e az adott társadalmat a későbbi ciklusokra. A szociáldemokrácia meggyengíti ugyan, de meg nem szünteti a szociáldemokrata közpolitikában erősen ellenérdekelte elitsoport gazdasági hatalmát, amely így bármikor a visszarendeződés társadalmi bázisául szolgálhat, különösen ha idővel maga a szociáldemokrata jóléti állam is válságtüneteket produkál. A zöld és szociáldemokrata politika azáltal, hogy mérsékli az emberi és természeti erőforrások töke általi kizsákmányolását, még akkor is akadályt gördít egy kapitalista gazdaság dinamikus fejlődése elé, ha ezek a reformok fiskálisan fenntarthatók, és az emberi életminőség és környezeti fenntarthatóság okán szükségesek és kívánatosak. Az ember és a természet kizsákmányolását mérséklő intézkedések, mint például a munkásokat és a környezetet egyaránt mérgező akkumulátorgyárak bezáratása, szükségképpen a versenyképesség csökkenéséhez vezetnek. A szociáldemokrata megoldással kapcsolatban két potenciális kérdéssel és kételyel kell szembenéznünk. Egyrészt, amennyiben feltételezzük, hogy a Polányi Károly által felvázolt ciklikus dinamika megállja a helyét, akkor a szociáldemokrácia csak az inga lengésének egyik végpontja, amely egy idő után a ciklikus dinamika újabb fordulópontjához vezet. Másrészt, amennyiben komolyan vesszük Hayek⁴⁰ azon állítását, hogy a tervutasításos gazdálkodás és a gazdaságba történő progresszív beavatkozás közötti különbség mértékbeli és nem lényegi, akkor elképzelhető, hogy a szovjet rendszerekre jellemző ciklikus dinamika enyhébb formában ugyan, de a szociáldemokrata jóléti államban is felütheti a fejét.

KONKLÚZIÓ HELYETT: PROGRESSZÍV ÉS REGRESSZÍV VONALAK, CIKLUSOK ÉS PARABOLÁK A FALON INNEN ÉS TÚL

A fentebb bemutatott illusztratív esettanulmányok kapcsán már említettük, hogy az összehasonlító módszertan validitását kétségessé teheti az a körülmény, hogy az egyes esetekben lezajlott folyamatok kihatnak a többi esetre. A Szovjetunióban és a Magyar Népköztársaságban például láthatóan hasonló közpolitikai ciklusok zajlottak le, emellett az inga kilengése a két országban gyakran nagyjából egy időben történt, és azonos irányba mutatott. Ez annak fényében nem meglepő, hogy a Szovjetunió, ha nem

is alkalmazott folyamatos „kézivezést”, mindenképp erőteljesen befolyásolta, hogy mikor és milyen reformokat lehet politikailag megvalósítani a blokk egyes országaiban. Ennél talán több kérdést vet fel, hogy mind a közpolitikai, mind a rezsimciklusok mozgása gyakran azonos irányba mutat azonos időben különböző nemzeti vagy regionális kontextusokban. A harmincas évek fasiszta hulláma, a Latin-Amerikán és Kelet-Európán egyaránt végigsöprő „harmadik demokratizációs hullám”⁴¹ vagy épp a jelenleg világszerte dúló populista trend⁴²

arra engednek következtetni, hogy e jelenségek mozgatórugói részben a nemzetállami kontextusnál átfogóbb, globális rendszerszintű tényezők között kerekednek.

Ami a szovjet típusú társadalmakra jellemző közpolitikai ciklusokat illeti, szembevetendő, hogy azok gyakran nem csupán egymással mozognak egy irányba. A Szovjetunió és Magyarország együttmozgására magyarázatul szolgálhat a két ország közötti egyenlőtlen viszony. A szovjet típusú társadalmak ingái ugyanakkor gyakran nyugati konkurensaikkal is egy irányba lengenek ki. A NEP például nagyjából egybeesett azzal a szakasszal, amit Polányi a liberális világrend restaurációjára tett nyugati kísérletként írt le. A sztálinizmus szakasza időbeli átfedésben van a New Deallel, a nemzetiszocializmussal és a nyugat-európai szociáldemokrata kompromisszum kezdetével. Kádár és Hruscsov fogyasztói reformkommunizmusa nagy átfedésben van a nyugati jóléti modellel „harminc dicsőséges évével”. A sokkterápiába torkolló glasznoszttyal és a peresztrojkával nagyjából egy időben kezdte el Reagan és Thatcher lebontani a brit és amerikai jóléti államot. Az a körülmény, hogy Polányi ingája a vasfüggöny két oldalán gyakran lendül egy irányba, felveti azt a kérdést, hogy egyáltalán különálló dinamikáról beszélhetünk-e, vagy csupán ugyanazon dinamika radikális variánsa jutott a kelet-európai térségnek. Lehetséges, hogy a szovjet modell csupán az „ördögi malommal” szembeni ellenmozgás szélsőséges változata, az erőtlenségre törekvések pedig a Polányi által leírt liberalizáló mozgással azonosíthatók annyi különbséggel, hogy azok nem a társadalom egészének önvédelmének, hanem az állampárt politikai érdekeinek akadnak meg. Amennyiben ugyanazok a globális struktúrák felelősek a hasonló irányú közpolitikai ciklusokért a vasfüggöny mindkét oldalán, akkor a fent tárgyalt szovjet típusú ciklikus dinamika nem egyéb, mint a Polányi és mások által felvázolt ingamozgás radikális változata. A sztálinista kollektivizálást és a neoliberais sokkterápiát egyazon évszázadban megtapasztal-

taló közép- és kelet-európai térségben ebben az esetben ugyanaz a ciklikusmozgás volt jelen, mint nyugatabbra, azzal a különbséggel, hogy Polányi ingája itt jelentősen messzebbre lengett ki. Ez a szélsőséges kilengés nemcsak a szovjetrendszerre volt jellemző. Annak bukása után a nyugati szakértőkre hallgató helyi reformelítők piacositása gyakran bőven túlment az utolérni kívánt nyugat-európai országokban tapasztalható viszonyokon. Ennek fényében abban sincs semmi meglepő, hogy miért itt bukkant fel elsők között és talán a legnagyobb erővel a mára világszerte jelentős tényezővé vált autoriter populizmus.

A ciklusokról, vonalakról és parabolákról szóló értekezésében Arató a ciklus, valamint a parabola fogalmát állítja szembe a progresszív linearitás víziójával. Fentebb ugyanakkor szó volt arról az eshetőségről, hogy az autoriter kapitalista berendezkedések nagyobb eséllyel tudják megakadályozni, hogy a destabilizáló közpolitikai ciklusok demokratizáló rezsimciklusokba torkolljanak, mint a kapitalista demokráciák ennek ellenkezőjét, ami nem sok jót vetít előre az alkotmányos demokráciák hosszabb távú jövőjét illetően. Ennek az eshetőségnek a kapcsán érdemes megjegyezni, hogy a vonal nemcsak felfelé, hanem lefelé is tendálhat; a progresszív linearitás, a ciklus és a parabola fogalma mellett tehát érdemes megemlíteni a regresszív linearitás eshetőségét is. A modern regresszív linearitás közismertebb formulája e modell jobboldali változataira korlátozódik.⁴³ Ezekkel az irányzatokkal most azért nem érdemes részletesen foglalkozni, mert általában – nagy vonalakban – annyiban különböznek a progresszív linearitástól, hogy az utóbbi által felvázolt fejlődési pályában, mint például a politikai egyenlőséget kiharcoló forradalmakban nem haladást, hanem a civilizáció hanyatlását látják. Az a regresszív linearitás, amelyről az alkotmányos demokrácia fenntarthatóságával foglalkozóknak legalábbis tudomást kell venniük, azon feltételezések összessége, amelyek szerint a modern társadalmak fejlődési pályája – vagy legalábbis ezen fejlődés jelenlegi szakasza – empirikusan vizsgálható strukturális okokból mind az alkotmányos demokráciával, mind a Marx által felvázolt egyetemes emberi emancipációval ellentétes irányba tart. Ezek a feltételezések helyenként felbukkannak a frankfurti iskola első generációjánál, valamint Hannah Arendtnél⁴⁴ és Giorgio Agambennél⁴⁵ is. Közlebbi példák erre a nézetre Tamás Gáspár Miklósnak az élete utolsó éveiben publikált pesszimista írásai is, melyekben marxizmusa ellenére nem forradalmi agitációra, ha-

nem a civil társadalom jelen autoriter hullámot még túlélő zárványainak védelmére szólít fel.⁴⁶ Amennyiben elfogadjuk Lukácsnak a *Történelem és osztálytudatban*⁴⁷ az eldologiasodásról kifejtett fő tézisé, de a történelmi tapasztalat fényében elutasítjuk a proletariátus pozícionálisából következő emancipatív átalakulás lehetőségét, abból szintén a regresszív linearitás egy baloldali variánsa bontakozik ki. A regressziót feltételező nézetek ese-

tében persze felmerül, hogy ha a modern társadalmak strukturális okokból idővel valóban a demokráciával és az emancipációval ellentétes irányba tendálnak, akkor miért jöhettek egyáltalán létre alkotmányos demokráciák, és hogyan tettek szert olyan mértékű népszerűsége, hogy egyesek a történelem végkifejletét látták bennük. Marx legközismertebb olvasata szerint a parlamentáris forma a burzsoázia által leginkább preferált berendezkedés. Marx és Engels talán legtöbbször idézett szövege szerint a liberális parlamentarizmus nem más, mint a kapitalista gazdasági alaphoz természetesen hozzárendelhető politikai és ideológiai „felépítmény”.⁴⁸ Marx a *Brumaire tizennyolcadikában* ugyanakkor ennél összetettebb képet vázol fel, hiszen Louis Bonaparte puccsát tárgyalva kifejti, hogy a burzsoázia bizonyos körülmények között hajlandó autoriter rezsimet támogatásával biztosítani, hogy gazdasági hatalmát ne veszélyeztethesse a nincstelen többség szavazójoga.⁴⁹

A parlamenti forma Marx szerint a polgárság arisztokrácia ellen vívott osztályharcának eredménye.⁵⁰ Lukács ugyanakkor hozzáteszi, hogy a liberalizmusban és parlamentarizmusban testet öltő polgári szabadságesszmény addig volt hasznos a polgárságnak, amíg végleg le nem számolt az *ancien régime* maradványaival. Lukács⁵¹ szerint az érett kapitalizmusban ez a szabadságesszmény már terhet jelent, mert a többség számára való megvalósítása lehetetlen a polgári társadalom egyenlőtlenségre és kizsákmányolásra épülő gazdasági viszonyai között.

Ha igaz a felvetés, mely szerint az autoriter kapitalizmus reziliensebb demokratikus konkurenseinél, akkor egy globális lefelé tartó vonal rémképe sejlik fel. Hosszabb távlatban persze ez nem valódi linearitás, hanem a több nemzeti szintű demokratikus parabolából kirajzolódó globális parabola lefelé tartó ága.

MI A TEENDŐ?

A fiatal Lukácsra építő fiatal Vajda Mihály fasizmus-tanulmányában az autoriter fordulatokat konkrét

szinten a *Brumaire tizennyolcadikában* felvázolt dinamikából,⁵² absztraktabb szinten pedig a demokratikus intézményekben testet öltő polgári szabadság- és egyenlőségeszmény, valamint a politikai szférán túl fennálló társadalmi hierarchia közötti feszültségből vezeti le. A fiatal Vajda szerint a polgári társadalomban a szabadság csak mint követelmény létezik, de e követelménynek a fasizmus és egyéb autoriter trendek általi nyílt tagadása „*elvi lemondást jelent egy olyan világról, ahol az emberi szabadság még realizálható*”.⁵³ Ennek fényében az a körülmény, hogy a modern társadalmakban gyakran kerülnek ellentmondásos viszonyba az egalitárius elveken nyugvó politikai formák a más elven működő gazdasági rendszerekkel, aggasztó ugyan, de némi reményre is okot ad. Miközben ugyanis a fasiszta és posztfasiszta erők szükségét érzik az alkotmányos demokráciákban megnyilvánuló egalitárius és univerzalista papírforma felszámolásának, ez a papírforma továbbra is magában hordozza a demokratikus eszmények hétköznapi életre való kiterjesztésének követelését. Ez a remény akkor is fontos marad, ha az alapját képező alkotmányos demokrácia mint politikai forma valóban zárványokba szorul vissza. Kedvezőtlen strukturális viszonyok közepette is elengedhetetlen az e forma megőrzéséért folytatott aktív küzdelem, hiszen a demokrácia még zárványjelenséggként is bázisául szolgálhat a felvilágosodásból következő univerzalista szabadságeszmény újabb kiterjesztésére irányuló későbbi kísérleteknek. Az Egyesült Államokban jelenleg zajló gyors léptű hibridizációt látva nem zárható ki, hogy az Európai Unió az alkotmányos demokrácia autoriter nagyhatalmakkal körülvelt zárványává válik. Ennek a veszélynek a tudatában a legsürgetőbb teendők közé tartozik az európai demokratikus blokkon belül felbukkanó és a blokk hatékony működését rendre szabotáló autoriter zárvány mielőbbi demokratizálása.

JEGYZETEK

1. Andrew ARATO: A modern politikai ciklusok elmélete felé, lásd a *Fundamentum* jelen számában.
2. ARISTOTLE: *Politics*, ford. Charles David C. REEVE, Indianapolis, Hackett Publishing Company, 1998.
3. POLYBIUS: *The Histories*, ford. Robin WATERFIELD, Oxford, Oxford University Press, 2010.
4. Niccolò MACHIAVELLI: *Discourses on Livy*, ford. Harvey C. MANSFIELD – Nathan TARCov, Chicago, University of Chicago Press, 1996.
5. Karl MARX: The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte, in *Later Political Writings*, ed. and trans. Terrell CARVER, Cambridge, Cambridge University

- Press, 1996, 31–127, <https://doi.org/10.1017/CBO9780511810695.007>.
6. G. W. F. HEGEL: *Phenomenology of Spirit*, ford. Arnold Vincent MILLER, Oxford, Oxford University Press, 1977.
7. Karl MARX – Friedrich ENGELS: *The Communist Manifesto*, London, Penguin Books, 2002.
8. MARX (5. vj.).
9. Mihály VAJDA: *Fascism as a Mass Movement*, London, Allison & Busby, 1976.
10. POLÁNYI Károly: *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei*, ford. PAP Mária, Budapest, Napvilág Kiadó, 2025.
11. MARX (5. vj.).
12. Samuel P. HUNTINGTON: *The Third Wave. Democratization in the Late Twentieth Century*, Norman, University of Oklahoma Press, 1991.
13. Francis FUKUYAMA: *The End of History and the Last Man*, New York, Free Press, 1992.
14. Gáspár Miklós TAMÁS: On Post-Fascism, *Boston Review*, 2000/3, 42–46.
15. Giorgio AGAMBEN: *State of Exception*, ford. Kevin ATTELL, Chicago, University of Chicago Press, 2004, <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226009261.001.0001>.
16. Carl SCHMITT: *Political Theology. Four Chapters on the Concept of Sovereignty*, ed. and trans. George SCHWAB, Chicago, University of Chicago Press, 2005, <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226738901.001.0001>.
17. Andrew ARATO – Jean L. COHEN: *Populism and Civil Society. The Challenge to Constitutional Democracy*, Oxford, Oxford University Press, 2021, <https://doi.org/10.1093/oso/9780197526583.001.0001>.
18. Freedom House: Freedom in the World 2026. The Growing Shadow of Autocracy, *Freedom House*, https://freedomhouse.org/sites/default/files/2026-03/FIW2026_final_digital%20%281%29.pdf.
19. V-Dem Institute: Democracy Report 2026. Unraveling the Democratic Era?, *V-Dem*, https://www.v-dem.net/documents/75/V-Dem_Institute_Democracy_Report_2026_lowres.pdf.
20. Colin CROUCH: *Post-Democracy*, Cambridge, Polity Press, 2004. Andrew ARATO: Democracy and Capitalism. Toward a Theory of Modern Political Cycles, *Fundamentum*, 2026. MARX (5. vj.). VAJDA (9. vj.).
21. Andrew ARATO: *From Neo-Marxism to Democratic Theory. Essays on the Critical Theory of Soviet-type Societies*, Armonk, M. E. Sharpe, 1993.
22. Raya DUNAYEVSKAYA: The Union of Soviet Socialist Republics is a Capitalist Society, *Internal Discussion Bulletin of the Workers Party*, 1941. március, <https://www.marxists.org/archive/dunayevskaya/works/1941/>

- [ussr-capitalist.htm](#). Erich FROMM: *Marx's Concept of Man*, New York, Frederick Ungar Publishing, 1961, <https://www.marxists.org/archive/fromm/works/1961/man/index.htm>.
23. Leon TROTSKY: *The Revolution Betrayed. What is the Soviet Union and Where is it Going?*, ford. Max EASTMAN, *Marxists Internet Archive*, <https://www.marxists.org/archive/trotsky/1936/revbet/>.
 24. TAMÁS GÁSPÁR MIKLÓS: *Antitézis*, Budapest, Kalligram, 2021.
 25. János KORNAI: *The Socialist System. The Political Economy of Communism*, Princeton, Princeton University Press, 1992, <https://doi.org/10.1515/9780691228020>. BAUER Tamás: *Tervgazdaság, beruházás, ciklusok*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1981.
 26. Moshe LEWIN: *Political Undercurrents in Soviet Economic Debates. From Bukharin to the Modern Reformers*, London, Pluto Press, 1975.
 27. Pekka SUTELA: *Economic Thought and Economic Reform in the Soviet Union*, Cambridge, Cambridge University Press, 1991, <https://doi.org/10.1017/CB09780511599033>.
 28. Steven ROSEFELDE: Premature Deaths. Russia's Radical Economic Transition in Soviet Perspective, *Europe-Asia Studies*, 2001, 1159–1176, <https://doi.org/10.1080/09668130120093174>.
 29. Maria POPOVA: Putin-Style “Rule of Law” & the Prospects for Change, *Daedalus*, 2017/2, 64–75, https://doi.org/10.1162/DAED_a_00435.
 30. PAPP István: *A magyar kommunisták 1918–1980*, Budapest, Jaffa Kiadó, 2024.
 31. SZALAI Erzsébet: A kelet-európai átalakulás nagy kérdései és az értelmiség, *Politikatudományi Szemle*, 2008/3, 111–126.
 32. *Crisis and Reform in Eastern Europe*, eds. Ferenc FEHÉR – Andrew ARATÓ, New Brunswick, Transaction Publishers, 1991.
 33. MARX (5. vj.); POLÁNYI (10. vj.); CROUCH (20. vj.); ARATÓ (1. vj.); VAJDA (9. vj.).
 34. KORNAI (25. vj.).
 35. Isabella M. WEBER: *How China Escaped Shock Therapy. The Market Reform Debate*, London, Routledge, 2021, <https://doi.org/10.4324/9780429490125>.
 36. A Kínai Népköztársaságban Teng Hsziao-ping vezetése alatt és az azt követő években a piac irányába való gazdasági átmenetet sokkterápia nélkül, fokozatosan hajtották végre úgy, hogy közben a pártállam brutális represszió árán megőrizte politikai monopóliumát.
 37. FUKUYAMA (13. vj.).
 38. ARATÓ (1. vj.).
 39. POLÁNYI (10. vj.); VAJDA (9. vj.).
 40. Friedrich A. HAYEK: *The Road to Serfdom*, London, Routledge, 2001.
 41. HUNTINGTON (12. vj.).
 42. ARATÓ–COHEN (17. vj.).
 43. Friedrich NIETZSCHE: *Thus Spoke Zarathustra*, ford. Walter KAUFMANN, New York, Penguin Books, 1978.
 44. Hannah ARENDT: *The Origins of Totalitarianism*, New York, Harcourt, Brace & Company, 1951.
 45. Giorgio AGAMBEN: Amikor ég a ház, ford. BÁSTHY Ágnes – TILLMANN Ármin, *Új Szem*, 2020. december 4., <https://ujszem.org/2020/12/04/giorgio-agamben-amikor-eg-a-haz/>.
 46. TAMÁS GÁSPÁR MIKLÓS: Öt tanács a hazának, *Mérce*, 2022. december 26., <https://merce.hu/2022/12/26/tgm-ot-tanacs-a-hazanak/>.
 47. LUKÁCS György: *Történelem és osztálytudat*, Budapest, Gondolat Kiadó, 2023.
 48. MARX–ENGELS (7. vj.).
 49. MARX (5. vj.).
 50. MARX–ENGELS (7. vj.); MARX (5. vj.).
 51. LUKÁCS György: Régi kultúra és új kultúra, *Lukács Archivum Nemzetközi Alapítvány*, <https://www.lana.info.hu/lukacs-gyorgy/lukacs-gyorgy-muvei/lukacs-gyorgy-publicisztikaja-1920-1929/regi-kultura-es-uj-kultura/>.
 52. MARX (5. vj.).
 53. VAJDA Mihály: A kispolgár adekvát osztályszervezete, *Történelmi Szemle*, 1972, 481.